

Romuald Turkowski
Uniwersytet Warszawski

Agraryści chorwaccy w walce o niepodległość oraz demokratyczno-ludowy i federacyjny kształt Królestwa Serbii, Chorwacji, Słowenii (1904–1922)

1. Okoliczności powstania państwa południowych Słowian

W dniu 1 grudnia 1918 r. na południu Europy powstało duże państwo o przewadze ludności słowiańskiej pod nazwą Królestwo Serbii, Chorwacji, Słowenii (Królestwo SHS¹). W jego skład weszło Królestwo Serbii i 4 prowincje z byłego Cesarstwa Austro-Węgierskiego: Chorwacja, Słowenia, Bośnia i Hercegowina. W granicach Królestwa SHS znalazło się również Królestwo Czarnogóry, prowincje Sandżak, Novi Bazar, a także zdobyta w wyniku wojny z Turcją (w latach 1912–1913) Stara Serbia i Macedonia. Decyzją konferencji wersalskiej włączono do Królestwa SHS niewielkie obszary bułgarskie.

Tabela 1
Powierzchnia i ludność Królestwa SHS w dniu 31 I 1921 r.

Lp.	Nazwa krainy	Powierzchnia w km ²	Ludność ogółem	Ludność niesłowiańska
1.	Serbia	95 667	4 129 638	717 879
2.	Czarnogóra	9 668	199 857	17 027
3.	Bośnia i Hercegowina	51 199	1 889 929	31 199
4.	Dalmacja	13 245	650 139	7 773
5.	Chorwacja	43 309	2 710 883	204 238
6.	Słowenia	16 197	1 056 464	56 392
7.	Wojwodina	19 702	1 380 413	790 454
	Razem	248 987	12 017 323	1 824 962

Źródło: A. Malicki, *Jugosławia*, PWN, Warszawa 1974, s. 118.

Dominującą pozycję w Królestwie SHS zdobyła Serbia. Jak zauważył polski dyplomata: „Serbia była krajem demokratycznym, bez różnic klasowych i towarzyskich”. Jego zdaniem nie było tam wielkich „antagonizmów społecznych, gdyż prawie każdy posiadał pewien obszar roli”. Oficerowie, urzędnicy i kupiectwo nie mieli „jeszcze czasu wytworzyć się we własną klasę”. „Na wsi

¹ Królestwo SHS – serb.-chorw. *Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca*.

gdzie istniała wielka własność rolna, ale węzły *familijne* z małym wieśniakiem były jeszcze bardzo świeże. Nie ma tu wielkich kapitalistów”².

Państwo to powstało pod wpływem myśli – dość żywej w XIX w. wśród południowych Słowian – zwanej jugosłowianizmem. Po I wojnie światowej w końcu zwyciężyła „idea wspólnoty państwowej pokrewnych narodów jugosłowiańskich, która została urzeczywistniona [...] dzięki zwycięstwu odniesionemu przez Ententę nad państwami centralnymi. Do zwycięstwa tego przyczyniły się również wolne państwa serbskie: Serbia i Czarnogóra, które wraz z ochotnikami jugosłowiańskimi walczyły po stronie Ententy”. Na gruzach monarchii Austro-Węgierskiej powstało Królestwo SHS pod berłem dynastii serbskiej Karadziordzewiów, jako monarchia konstytucyjna³.

W krajach tworzących Królestwo SHS działało zgodnie z zasadami systemu parlamentarnego wiele partii politycznych. W Chorwacji najsilniejszą siłą polityczną była Chorwacka Partia Chłopska (ChPCh) – partia ludowców chorwackich. Działała tam także Partia Chorwacko-Narodowa, a wśród ludności serbskiej – Partia Demokratyczna. Centralistyczny kształt Królestwa SHS preferowała Partia Demokratyczna, która miała najwięcej posłów w parlamencie – Skupštinie. Jej przywódcy byli za „bezwzględnym połączeniem” ziem i „utworzeniem Wielkiego Królestwa SHS”. Natomiast Chorwacka Partia Chłopska i inne partie chorwackie, słoweńskie (Partia Katolicka zwana też Klerykalną) i Słoweńska Partia Chłopska chciały połączenia Królestwa SHS, ale oparte go na „szerokiej autonomii Serbii, Chorwacji i Słowenii”⁴. Niektóre partie, tak zwana Partia Frankowców w Chorwacji, partia dr. Ivana Sušterčicia w Słowenii, dążyły do daleko idącej autonomii. Frankowcy chcieli mieć nawet swoje oddziały samoobrony, tzw. Domobrancy, jak było za czasów Austrii⁵.

W pierwszym okresie istnienia Królestwa SHS zwyciężyła idea państwa centralistycznego, korygowana czasami (lata 1925–1927) na rzecz idei federacyjnej, wymuszanej głównie na królu i jego otoczeniu przez przywódcę ChPCh, którym był wówczas dr Stjepan Radić.

² Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 5981, Stosunki wewnętrzne [w Królestwie SHS – przyp. R.T.], 1920, s. 3; L. Benson, *Jugosławia – historia w zarysie*, tłum. B. Gutowska-Nowak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 33–35.

³ *Jugosławia, przewodnik gospodarczy*, kom. red. R. Kolak i in., wyd. pol. przygot. B. Ćirlić, Privredni Pregled, Belgrad 1958, s. 16–17; M. Tanty, *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Książka i Wiedza, Warszawa 2003, s. 173–174.

⁴ AAN, MSZ, sygn. 5981, Stosunki wewnętrzne..., s. 3.

⁵ AAN, MSZ, sygn. 5981, Stosunki wewnętrzne..., s. 4; W. Walkiewicz, *Jugosławia. Byt wspólny i rozpad*, Trio, Warszawa 2000, s. 52–54; tegoż, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Trio, Warszawa 2009, s. 58–60.

2. Narodziny partii chłopskich w Królestwie SHS

Najsilniejszym ośrodkiem ruchu ludowego w Królestwie SHS była Chorwacja, gdzie kierowana przez dr. Stjepana Radicia partia zdobyła bardzo silną pozycję. Polski dyplomata stwierdził, że: „Partia Chłopska, na której czele stał dr Stjepan Radić, chłopski radykał, chciała utworzyć Republikę Chorwacką”⁶. Radić ogłosił m.in., że „żaden Chorwat nie powinien wstąpić do armii serbskiej”. Został za tego rodzaju wystąpienia aresztowany przez władze Królestwa SHS i osadzony w więzieniu⁷.

Dr S. Radić, jako działacz i przywódca chorwackiej wsi, odcisnął wielkie piętno na tamtejszym ruchu chłopskim. Jak wielu innych przywódców chłopskich z przełomu XIX i XX w. pochodził z wielodzietnej i małorolnej rodziny. Druga połowa XIX w. to czas, kiedy chłopci chorwaccy zaczęli kształcić swoje dzieci. W rodzinie Radiców zdecydowano o posłaniu do gimnazjum starszego syna Antona. Młodszy Stjepan miał krótki wzrok i z tego powodu pozostał w domu. Jednak upór jego samego i wsparcie brata Antona sprawiły, że ukończył szkołę średnią, a potem zagraniczne studia wyższe. Anton został najpierw profesorem gimnazjalnym, a potem zaczął organizować Księgarnię Chłopską oraz wydawać pierwsze pismo dla wsi „Dom”. Pisał dużo książek poświęconych wsi; niestety zmarł młodo, w 1919 r.⁸.

Odnaczający się wielkim temperamentem Stjepan Radić ukończył 6 klas gimnazjum w Zagrzebiu. W 1888 r. zorganizował w Teatrze Miejskim demonstrację przeciwko banowi węgierskiemu (województwie). Wobec zagrożenia więzieniem zdecydował się na ucieczkę do Rosji. Po powrocie do Austro-Węgier był prześladowany za to, że miał być rzekomo „ruskim szpiegiem”. Po trzech latach przygotowań do matury Stjepan zdał ją eksternistycznie w 1891 r. Podjął studia na Uniwersytecie w Zagrzebiu. Jednak udział w narodowych manifestacjach przeciwko panowaniu austro-węgierskiemu w Chorwacji spowodował, że ponownie trafił do więzienia na 10 miesięcy. Po odsiedzeniu kary udał się do Rosji, Czech i Francji, gdzie kontynuował naukę. W Paryżu studiował w Wyższej Szkole Politycznej, a po jej ukończeniu wrócił do Chorwacji. Wkrótce rozpoczął intensywną, trwającą niemal 30 lat, działalność polityczną.

⁶ AAN, MSZ, sygn. 5981, Stosunki wewnętrzne..., s. 4.

⁷ P. Żurek, *Chorwacka Partia Chłopska w XX wieku*, [w:] *Dzieje partii i stronnictw chłopskich w Europie*, t. I: *Narodziny i rozwój*, kom. red.: J.R. Szaflik i in., Akademia Humanistyczna w Pułtusk, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Ludowe Towarzystwo Naukowo-Kulturalne, Pułtusk–Warszawa 2007, s. 193–194; AAN, MSZ, sygn. 5981, Stosunki wewnętrzne..., s. 4; I. Perić, *Stjepan Radić 1871–1928*, Dom i svijet, Zagreb 2003, s. 291–295.

⁸ K. Wyszomirski, *Z dziejów wsi chorwackiej*, „Młoda Myśl Ludowa” (MML), VI–VII 1933, nr 6–7, s. 24–25; J. Gójski, *Stronnictwa chłopskie w Europie. Agraryzm. Międzynarodowe organizacje chłopskie i rolnicze*, Grudziądz 1939, s. 50; I. Perić, *dz. cyt.*, s. 25–54; tegoż, *Antun Radić 1868–1919 etnograf, književnik, političar*, Dom i svijet, Zagreb, 2002; S. Radić, *Politički spisi. Govori i dokumenti*, Dom i svijet, Zagreb 1994, s. 37–39; P. Żurek, *dz. cyt.*, s. 194.

W 1904 r. wraz „z bratem swoim Antonim zorganizował Chorwackie Stronnictwo Ludowe, dla którego opracował program”⁹. Domagał się w nim autonomii dla Chorwacji, powszechnego prawa wyborczego, zniesienia cenzusu majątkowego. Do 1910 r. w Cesarstwie bowiem: „głosować mogli tylko ci chłopi, którzy mieli większe ilości ziemi”. Nowa partia miała na razie tylko 3 posłów, w tym Stjepana Radicia. Obaj bracia podjęli walkę o to, „by wszyscy chłopi mieli prawo głosować”. Walka ta „była ogromna, przeciw nim szła znowu szlachta i kler – pomawiano ich, iż byli w porozumieniu z Serbami przeciw Cesarzowi”. W wyniku tej akcji politycznej: „A. i S. Radiciowie wojnę wygrywają i już w 1910 r. prawo głosowania się rozszerza, a Stronnictwo Chłopskie zdobywa 9 mandatów”. Bracia napisali wiele broszur politycznych i książek poświęconych chłopom i ich roli w państwie. Wzywali mieszkańców wsi do aktywności politycznej i walki o swoje prawa polityczne i narodowe¹⁰.

Przed wybuchem I wojny światowej Stjepan i Anton upominali się o „całkowitą autonomię Chorwacji” oraz Bośni. Władze austro-węgierskie rozwiązały parlament, aby wyeliminować S. Radicia. Był już wówczas na tyle popularny, że za każdym razem wybierano go do parlamentu krajowego. Mimo przeszkód i represji Chorwacka Partia Chłopska rozwijała się „dynamicznie”¹¹.

Podczas I wojny światowej ChPCh wydawała nadal pismo „Dom”. Zamieszczano tam wiersze, pieśni antywojenne, nawoływano: „do miłości bliźniego i przeciw wojnie”. Władze austro-węgierskie zakazały wydawania „Domu”, a wobec sprzeciwu S. Radicia, zabrano go do wojska – „była to złośliwość, bo Radić miał tak krótki wzrok, że nie mógł dobrze chodzić po ulicy”¹². Zwolniono go wkrótce, ale nadal był szykanowany. Grożono mu więzieniem. Mimo represji i prześladowań S. Radić domagał się niepodległości Chorwacji. Już w marcu 1918 r. wznosił okrzyki w parlamencie przeciwko rządowi Habsburgów. Wziął udział w spotkaniu polityków chłopskich w Pradze, działających na terenie Cesarstwa Austro-Węgierskiego. Naradę tę zorganizował Antonin Švehla – przywódca Partii Agrarnej w Czechach. Podjęto wówczas decyzję o wspólnej

⁹ Archiwum Republiki Slovenji. Fund J.E. Krek, sygn. O.K. 1909/1910. Dr. S. Radić, *Rusija i Austrija*, s. 1. Polityk ten pisał o roli Rosji, jako największego słowiańskiego kraju, w walce z naporem niemieckim. Wówczas był zwolennikiem sojuszu z Autro-Węgrami, ale w ich federacyjnym kształcie; K. Wyszomirski, *Z dziejów wsi chorwackiej*, MML, VII–VIII 1933, nr 7–8, s. 24; J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 50–51; *Radić Stjepan – političar i pisac* [w:] *Opća Enciklopedija*, t. VI, Zagreb 1980, s. 281; *Radić Stjepan – političar i pisac (11 VII 1871–8 VIII 1928)*, [w:] *Hrvatska Enciklopedija*, t. IV, Zagreb 1990, s. 731.

¹⁰ K. Wyszomirski, *Z dziejów...*, MML, VI–VII 1933, nr 7–8, s. 25; S. Radić, *Politički...*, s. 49–55; P. Žurek, *dz. cyt.*, s. 194; H. Matković, *Povijest Hrvatske Seljačke Stranke*, Pavičić, Zagreb 1999, s. 40–41.

¹¹ Tamże, s. 25, I. Perić, *Stjepan...*, s. 187–235; W. Szulc, *Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym (1918–1941)*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1980, s. 19–20; D. Pavličević, *Historia Chorwacji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2004, s. 283–284; S. Radić, *Politički...*, s. 55–56.

¹² K. Wyszomirski, *Z dziejów...*, MML, VI–VII 1933, nr 7–8, s. 25; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 283; J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 50–51; S. Radić, *Politički...*, s. 57–58.

akcji mającej na celu odzyskanie wolności przez kraje słowiańskie podporządkowane Austrii. Podczas tego zebrania S. Radić oznajmił, „że mowy być nie może o żadnej wspólnocie z Austrią, a z Serbią i Czarnogórą na równych prawach chcą tworzyć jedno słowiańsko-chłopskie państwo”¹³.

Po powrocie z Pragi, w kwietniu 1918 r., Radić zwołał zjazd Chorwackiej Partii Chłopskiej. Na jego wniosek podjęto uchwałę o zmianie nazwy partii na Hrawska Republikańska Seljačka Stranka (do 1925 r.). Kierownictwo ugrupowania zaczęło wydawać pismo „Slobodni Dom”, w którym domagano się niepodległości dla Chorwacji. Wystąpienia te spowodowały represje wobec S. Radicia i jego zwolenników. W październiku 1918 r., u schyłku istnienia Cesarstwa Austro-Węgierskiego, setki działaczy ChPCh uwięziono. Działania te przyspieszyły upadek Austro-Węgier i wyzwolenie Chorwacji¹⁴.

W krajach tworzących od 1918 r. Królestwo SHS również działały ugrupowania chłopskie. Na terenie niepodległego Królestwa Serbii przed I wojną światową istniał Serbski Związek Rolniczy „Saves Semljorodnika”. Na jego czele stali Obja Lisić i Joca Ivanović. Związek był zwolennikiem „połączenia wszystkich” Słowian południowych w jedno państwo. W programie swoim głosił, że „wieś jest podstawą państwa, jego fundamentem, a mimo to jest upośledzona w stosunku do miast. Wieś nie ma czystej wody, lekarzy, szkół, nie ma tego wszystkiego co miasta”. Przywódcy Związku uważali, że „wszystkie zdobycze kulturalne i gospodarcze, które miasto już zdołało sobie stworzyć, należy zaprowadzić również we wsi. Chłop, będący ostoją państwa i narodu, winien znaleźć należyłą opiekę i zrozumienie u innych warstw społecznych”¹⁵.

Serbski Związek Rolniczy uważał także, że jeżeli „chłop decyduje o charakterze narodu, jego mowie itp., to musi także mieć wpływ i na władzę”. Z tych też powodów wzywano do wstępowania w jego szeregi. Przed I wojną światową wiele gruntów w Serbii należało do arystokracji świeckiej i duchownej. Związek wypowiadał się „za wywłaszczeniem ziemi bez odszkodowania i rozdzielaniem jej pomiędzy tych, którzy na niej pracują”. Życie gospodarcze wsi miało się oprzeć na spółdzielniach¹⁶.

¹³ K. Wyszomirski, *Z dziejów...*, MML, VI–VII 1933, nr 7–8, s. 25; I. Perić, *Stjepan...*, s. 292; S. Radić, *Politički...*, s. 58–59.

¹⁴ K. Wyszomirski, *Z dziejów...*, MML, VI–VII 1933, nr 7–8, s. 25; S. Radić, *Politički...*, s. 60–61; I. Perić, *Stjepan...*, s. 269–274.

¹⁵ J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 41; *Serbia*, [w:] *Vademecum bałkanisty, lata 500–2007*, red. I. Czarnańska, Z. Pentek, Instytut Historii UAM, Poznań 2009, s. 209–210; R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, knj. II. *Srbija i Crna Gora – novovekovne srpske države*, Društvo istoričara Južnobačkog i Sremskog okruga, Novi Sad 2001; s. 4; V. Ćorović, *Istorija Srba*, Beograd 1999, s. 2.

¹⁶ J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 42; L. Podhorecki, *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Mada, Warszawa 2000, s. 120–122; W. Walkowicz, *Jugosławia. Państwa...*, s. 17–20.

Na terenie Słowenii ruch chłopski działał najslabiej. Działalność podjęli tu dr Lončar i Jakub Kušar, jednak wybuch konfliktu zbrojnego „stanął tym zamiarom na przeszkodzie i zapoczątkowane prace musiały być przerwane”¹⁷.

3. W okresie wyborów do parlamentu Królestwa SHS z 1920 r.

Niemal od początku powstania Królestwem SHS wstrząsały konflikty wewnętrzne i spory o kształt ustrojowy. Serbowie chcieli tworzyć państwo centralistyczne pod ich kierunkiem. Chorwaci, w mniejszym stopniu Słoweńcy, opowiadali się za federacją z szeroko rozumianą autonomią poszczególnych jej części składowych¹⁸.

U zarania istnienia Królestwa SHS Chorwacka Partia Chłopska: „żądała radykalnego przeprowadzenia reformy agrarnej, natychmiastowego rozdziału ziemi większych dóbr między mało- lub bezrolnych wieśniaków”. W tej sytuacji „inne partie widząc, że rząd może, popierając dążenia Partii Ludowej, zjednać sobie umiarkowanych członków Partii Ludowej [ChPCh – przyp. R.T.], zmieniły częściowo dążenia do samodzielnej autonomii i żądały teraz tylko autonomii dla zarządu wewnętrznego”¹⁹. Chorwacka Partia Chłopska postulowała, aby zmniejszyć wielką własność rolną (do 400 ha). Władze centralne w Belgradzie godziły się na reformę rolną, jednak były przeciwko federalizacji Królestwa SHS. Kierownictwo państwa zdominowane przez Serbów proponowało, aby dokonać reorganizacji administracji, tworząc duże województwa z „szeroką autonomią” w zakresie oświaty, dróg, służby zdrowia. Miało to osłabić federalcyjne plany S. Radić i jego partii²⁰.

Bardziej radykalne działania Chorwatów i Słoweńców powstrzymywała groźba włoskiej ekspansji i podporządkowania ich temu państwu. Władze centralne w Belgradzie, z królem regentem Aleksandrem I na czele, podkreślały, że: „tylko Armia Serbska obroniła Ljubljana przed okupacją włoską, i że tylko Wielka Armia Serbska potrafi obronić Rijekę i Dalmację przed najazdem włoskim”²¹.

Niemal od początku istnienia Królestwa SHS Chorwacka Partia Chłopska walczyła o zachowanie systemu demokracji parlamentarnej i wprowadzenie republikańskiego kształtu ustrojowego. Na forum parlamentu Radić domagał się: – „aby każdorazowo rząd wystąpił wobec parlamentu i poddał się ustawowej odpowiedzialności”, – „aby poddano obradom parlamentu wszystkie dotąd

¹⁷ J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 45; *Slovenska kronika XX. stoletja. [Knjiga 1] 1900–1941*, Nova revija, Ljubljana 1995, s. 68.

¹⁸ D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 318–319.

¹⁹ AAN, MSZ, sygn. 5981, *Sytuacja wewnętrzna...*, s. 4; *Hrvatska Seljačka Stranka, [w:] Opća Enciklopedija*, t. VI, Zagreb 1980, s. 81; *Hrvatska Seljačka Stranka, [w:] Hrvatska Enciklopedija*, t. IV, Zagreb 1994, s. 731.

²⁰ D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 321–322; S. Radić, *Politički...*, s. 79–87, 206–208.

²¹ AAN, MSZ, sygn. 5981, *Sytuacja wewnętrzna...*, s. 4; H. Matković, *Povijest Jugoslavije (1918–1991–2003)*, Pavičić, Zagreb 2003, s. 72–83, 103–109.

wydane dekrety, umowy handlowe itd.” – „aby uchwalenie budżetu nastąpiło w drodze ustawy”, – „aby parlamentowi przedstawiono ustawę wyborczą dla Konstytuanty”, – „aby parlament nadał moc prawną wyborczej ustawie gminnej, ustawie o walucie, o kwestii agrarnej, inwalidach i o zyskach wojennych”. Posłowie opozycji skupieni w Chorwackiej Partii Chłopskiej protestowali przeciw „nieustawowej robocie gabinetu, uznając wszelkie akty rządowe parlamentu za nieprawne”²².

W czasie kampanii wyborczej z 1920 r. Chorwacka Partia Chłopska pod kierunkiem dr. S. Radicia wystąpiła z najbardziej „rewolucyjnym programem”. Jak zanotował polski dyplomata partia ta: „pod względem politycznym żądała utworzenia w Jugosławii na zasadzie samookreślenia narodowego, republiki lub republik ludowych, które miałyby ustawowo ogłosić swoją neutralność”. Dotychczasowa organizacja wojskowa miała być zastąpiona przez powszechne uzbrojenie „uczciwych obywateli”. Radić chciał, aby: „policja była zastąpiona przez straż włościańską po wsiach i robotniczą po miastach”. Natomiast kobiety pracujące, „tzn. żony włościan i robotników oraz wszystkie inne kobiety oddające się jakiejś pracy społecznej lub użytecznej” miały „być zrównane we wszystkich prawach z mężczyznami”. W zakresie społecznym i gospodarczym „Radiczewcy (ChPCh) postanawiali proklamować zniesienie państwowej, kościelnej oraz prywatnej większej własności ziemskiej”, a także uznania całej ziemi własnością włościaństwa, „tak, aby każda rodzina włościańska mogła przy pomocy państwa uzyskać swoją pracą tyle ziemi, ile potrafi sama uprawić”²³.

W dziedzinie przemysłu stronnictwo Radicia żądało: „oddania wszystkich zakładów wytwórczych na własność robotnikom i pracownikom fachowo wykształconym w dziedzinie techniki i administracji”. W dziedzinie finansowej domagało się: „zniesienia wszelkich podatków pośrednich i opłat oraz oparcia skarbu państwowego jedynie na postępowym podatku dochodowym”²⁴.

Kampania, którą prowadziła ChPCh, zapewniła jej wkrótce (jak pisali polscy obserwatorzy) duże poparcie na chorwackiej wsi. Program partii spowodował, że władze centralne Królestwa SHS, bojąc się rozpadu państwa, nakazały ponownie aresztować dr. S. Radicia. W jednym z raportów pisano, że uwięzienie go spowodowało skutek odwrotny, bo „na wsi ludność wypowiedziała się w ogromnej większości za programem S. Radicia, głoszącego Chorwacką Republikę Ludową”. Chłopi „dali wyraz swojej postawy”, popierając wyraźnie wizję polityczną państwa, ściśle „związaną z osobą ich przywódcy” Radicia. Jak zauważył polski obserwator: „przywódca ten posiadał umysłowość niezmiernie bujną i skorą do zwrotów”²⁵.

²² AAN, MSZ, sygn. 5981, Sytuacja wewnętrzna..., s. 25; S. Radić, *Politički...*, s. 212–214, 257–265; I. Perić, *Stjepan...*, s. 341–350.

²³ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 6 posła RP w Królestwie SHS z dnia 5 XI 1920 r. dotyczący wyborów do Konstytuanty, s. 111–112; H. Matković, *Povijest Jugoslavije...*, s. 107–109.

²⁴ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 6..., s. 111–112; S. Radić, *Politički...*, s. 61, 257–265.

²⁵ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 6..., s. 112.

Na tydzień przed wyborami w 1920 r., jeszcze uwięziony S. Radić, zrobił „nadzwyczaj zręczne posunięcie, oświadczając, że uznaje jedność państwa SHS, i konieczność – w tej chwili ze względów na politykę zagraniczną – [istnienia – przyp. R.T.] monarchii w tym państwie”. W sam dzień wyborów: „zapewne, gdy telefon doniósł już do Belgradu o stanowczym zwycięstwie Radiciewców w wiejskich okręgach Chorwacji, nadeszła do Zagrzebia wieść o ułaskawieniu S. Radicia przez księcia regenta i o godzinie 6-ej został on wypuszczony z więzienia”²⁶.

Jak się okazało zwycięstwo ChPCh było bezdyskusyjne. Polskie źródła dyplomatyczne odnotowały: „S. Radić powitał wieść o ułaskawieniu okrzykiem: *Niech żyje regent Aleksander*, i natychmiast udawszy się do lokalu wyborczego głośował z okrzykiem: *Niech żyje Republika*”. Mimo takiej postawy, w ogłoszonym wkrótce wywiadzie, Radić podkreślał „jedność narodową SHS, podnosił konieczność kompromisów w Konstytuancie” i oświadczył, że „może się zgodzić na 90% programu Stronnictwa Demokratycznego z Serbii”. Znając „wytrawność” polityków serbskich, spodziewał się, że „z nimi znajdzie drogę do porozumienia”²⁷.

Niezwykle trafna była konstatacja polskiego analityka z konsulatu generalnego RP w Zagrzebiu: „nie ulegało wątpliwości, że ten [S. Radić – przyp. R.T.] wybitnie zdolny i mający za sobą duże wykształcenie demagog, odegra znaczną rolę w najbliższej polityce SHS”²⁸. Zarówno podczas wyborów w 1920 r., jak i później, Radić „występował dotąd zawsze w charakterze gorącego polonofila”. Polskie czynniki dyplomatyczne uważały, że z tego względu byłoby wskazane, aby nasze PSL „Piaś” lub PSL „Wyzwolenie” weszło z nim w układy. Polski przedstawiciel pisał, że przyjazd do Jugosławii jednego z przedstawicieli ruchu ludowego, np. red. Józefa Rączkowskiego z PSL „Piaś” byłby bardzo wskazany²⁹. Liczono pewnie na to, że ludowcy wpłynęliby na utemperowanie polityczne Radicia, aby nie destabilizował życia politycznego w zaprzyjaźnionym z Polską Królestwie SHS.

²⁶ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 11 z 3 XII 1920 r. polskiego konsula generalnego w Zagrzebiu, s. 116–118; I. Perić, *Stjepan...*, s. 313–319.

²⁷ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 11..., s. 116–118; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 324–325.

²⁸ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 11..., s. 116–118; H. Matković, D. Trumbetaš, *Mala Ilustrirana Hrvatska Povijest*, Pavičić, Zagreb 2001, s. 260–261, 264, 266–270.

²⁹ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 11..., s. 116–118; *Radić i Polacy*, „Piaś” 29 IX 1928, nr 37; S. Radić, *Politički...*, s. 44–53. W swoim życiorysie S. Radić wspominał o osobistych kontaktach z Polakami. Pisał o korepetycjach z j. rosyjskiego, jakich udzielał swojemu koledze Chrzanowskiemu. W Pradze w 1908 r. spotkał się z R. Dmowskim na II Zjeździe Neoslawistycznym. Pisał także o pobycie w Krakowie w 1905 r. i wygłaszanych tam referatach w klubie słowiańskim, prowadzonym przez prof. M. Zdziechowskiego. Propozycja spotkania Radicia z redaktorem J. Rączkowskim (działaczem PSL „Piaś”) nie doszła do skutku. *Rączkowski Józef (1885–1951)*, [w:] *Słownik biograficzny działaczy ruchu ludowego*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1989, s. 342.

W wyniku tak dynamicznie prowadzonej kampanii, okupionej więzieniem swego przywódcy, ChPCh wysunęła się na czoło ruchu chłopskiego w Królestwie SHS. Partia zdobyła 50 mandatów, co dawało jej ok. 12% udziału w Skupstynie, i dzięki temu stała się znaczącym podmiotem życia politycznego.

Tabela 2
Wyniki wyborów w Chorwacji
do parlamentu Królestwa SHS, XI 1920 r.

Nazwa partii	Liczba mandatów
Demokraci	19
Radykałowie	9
Chorwackie Zjednoczenie	3
Partia Radicia	49
Komuniści	7
Frankowcy	1
Klerykałowie	3
Ugodowcy chorwaccy	1
Razem	92

Źródło: AAN, MSZ, sygn. 5982, Stosunki wewnętrzne w Królestwie SHS, XII 1920, s. 8.

Wybory te potwierdziły „federalistyczne” lub „autonomiczne” oczekiwania Chorwatów wchodzących w skład Królestwa SHS³⁰. Zwycięstwo ChPCh na terenie Chorwacji było przekonujące. Świadczyła o tym liczba mandatów zdobytych w poszczególnych okręgach wyborczych (żupanijach).

Tabela 3
Liczba posłów ChPCh w okręgach wyborczych Chorwacji, 1920 r.

Nazwa okręgu	Liczba mandatów
Zagrebački	12
Varaždinski i Medimurje	11
Bielovarsko-križevački	10
Požeško	5
Viroviticki	3
Srijemski	3
Modruško-riječki	3
Ličko-krbavski	2
Glavny grad. Zagreb	1
Razem	47*

* dr S. Radić zdobył pierwsze miejsce w 3 okręgach wyborczych. W dwóch okręgach ustąpił i na jego miejsce weszło dodatkowo 2 posłów.

Źródło: I. Perić, *Stjepan Radić 1871–1928*, Dom i svijet, Zagreb 2003, s. 324–325.

³⁰ AAN, MSZ, sygn. 5982, Stosunki wewnętrzne w Królestwie SHS, XII 1920, s. 8; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 325–326; I. Perić, *Stjepan...*, s. 320–326; P. Žurek, *dz. cyt.*, s. 194–195.

4. W walce o republikański i chłopski charakter państwa południowych Słowian

Po wyborach z listopada 1920 r. partia Radicia wzmocniła się ogromnie. Jak pisał polski dyplomata: „Najskrajniejszy wyraziciel programu federacyjnego, przywódca chłopów chorwackich, Radić nie pojechał z posłami swego stronnictwa (49) do Belgradu na otwarcie Konstytuanty i przez ten zręczny krok skupił uwagę wszystkich stronnictw na swojej osobie. Przyjedzie, czy nie przyjedzie? Dlaczego nie przyjechał? Pod jakimi warunkami można go przyciągnąć? Oto pytania, które zadawali sobie wszyscy i tym samym hasła Radicia nabierały szerokiego rozgłosu”. W warunkach, jakie postawił S. Radić w sprawie przystąpienia swego do Konstytuanty, domagał się: „1) odrzucenia regulaminu Konstytuanty opracowanego dla niej przez rząd i uchwalenia nowego regulaminu przez nią samą; 2) zaniechania przysięgi na wierność królowi, która podług regulaminu narzuconego przez rząd miała być złożona przed przystąpieniem do obrad Konstytuanty; 3) zniesienia wszelkich ograniczeń kompetencji Konstytuanty, możność rozstrzygnięcia przez nią o formie rządu i państwa i uznanie jej suwerenności”³¹.

Zwycięstwo S. Radicia umocniło opozycję i utwierdziło jej postawę wobec centralistycznych zamiarów władz w Belgradzie. Opozycja ta, wypowiadająca się w całości przeciwko narzuconemu regulaminowi i w znacznej części skierowana przeciw programowi centralistycznemu, zorganizowała się w trzy grupy.

Pierwszą z nich był Klub Jugosłowiański pod wodzą posła Antona Korošca, który skupiał „w sobie wszystkie żywioły katolicko-ludowe Chorwacji, Słowenii i Dalmacji”³². Drugą siłą polityczną był Klub Narodowy. Stał się on „ekspozyturą Chorwackiego Zjednoczenia i zbliżonych do niego czynników”. Oba te kluby stały silnie na gruncie autonomicznym, a ponieważ nie były jawnie republikańskie, więc nie było „wykluczone powołanie ich do udziału w rządach. Co musiałyby pociągnąć za sobą ustępstwa na rzecz zasady autonomicznej”³³. Trzecią grupę opozycji stanowili komuniści, którzy byli wprawdzie centralistami, ale „gotowi byli skorzystać ze sporu centralistów i autonomistów dla wywołania wrzenia i zamieszania w państwie”³⁴.

³¹ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny chargé d'affaires poselstwa RP do MSZ w Warszawie z 31 I 1921, s. 25–27; I. Perić, *Stjepan...*, s. 332–340; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 331–333.

³² *Slovenska Ljudska Stranka*, [w:] *Enciklopedija Slovenije*, t. 11, Ljubljana 1997, s. 410–415; J. Grdina, *Slovenci med tradicijo in perespektivo. Političini mozaik. 1860–1918*, Ljubljana 2003, s. 366–367; M. Zver, *Demokracja v klasični slovenski politični misli*, Ljubljana 2002, s. 18–19, 25–26, 38–44.

³³ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny chargé d'affaires..., s. 25–27; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 325.

³⁴ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny chargé d'affaires..., s. 25–27; T. Lubaczewski, *Ruch komunistyczny wśród Słowian Południowych*, [w:] D.T. Lubaczewski, *Jugosławia*, Warszawa 1921, s. 79–82; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 325–326.

Nieobecny w Belgradzie Radić wywierał „jednak wpływ na sytuację za pośrednictwem ściśle z nim współdziałającego Klubu Narodowego, a także przez to, że Partia Radykalna [Serbska – przyp. R.T.], pragnąc uniknąć podziału władzy z Demokratami [Partią Demokratyczną – przyp. R.T.], szukała z nim kompromisu”. Jak skonstratował polski dyplomata: „Wśród tylu sprzecznych żywiołów przesilenie rządowe stanęło, zdawało się, w martwym punkcie i nie wiadomo, jak by się sprawa skończyła, gdyby nie pomoc komunistów”³⁵. Wsparli oni centralistyczne zamierzenia władz. Wkrótce jednak zostali zdelegalizowani za próby wywoływania przewrotu na wzór bolszewicki i nie mieli reprezentacji w parlamencie Królestwa.

Jak wynikało z obserwacji polskiego dyplomaty dr S. Radić i jego ChPCh zdobyli silną pozycję w Królestwie SHS. Z powodu bojkotu jaki prowadził Radić wobec rządu i króla, trudno było rządzić w państwie. Zabiegano więc o jego wsparcie, ale przez kilka lat nie dało to rezultatów.

Ruch chłopski pojawił się także na terenie Słowenii. W 1919 r. na zjeździe w Ljubljanie powołano Niezależne Stronnictwo Chłopskie (NSCh) – Samostatna Kmetka Stranka. Na jego czele stanął Jakub Kušar – rolnik i chłop, właściciel gospodarstwa z okolic Ljubljany. Jak pisał J. Gójski, ogłoszony na zjeździe program stronnictwa zawierał hasła walki „o sprawiedliwy i demokratyczny rząd”. Najważniejszymi postulatami były: „1) dążenie do wewnętrznego zjednoczenia narodu, 2) reforma rolna, 3) podniesienie dobrobytu wsi, 4) współpraca ze stronnictwami rzemieślniczymi, 5) zniżka taryf kolejowych na produkty rolne, 6) utrzymanie należytej ceny zboża i produktów rolnych, 7) obniżka cen produktów przemysłowych”. Program partii uchwalili i opracowali sami rolnicy i robotnicy rolni. Powołano również organ prasowy pod nazwą „Kmietki List”³⁶.

Niezależne Stronnictwo Chłopskie nie współpracowało z inteligencją. Kierownictwo tej partii uważało, że była ona do 1918 r. proaustriacka. Z tego też powodu przywódcy NSCh uznali, że członkami partii powinni być tylko chłopci „od pługa i motyki”. Liderzy nawiązali współpracę z ChPCh i Związkiem Rolników Serbskich. Podobnie jak ChPCh, Niezależne Słoweńskie [wkrótce dodawano – przyp. R.T.] Stronnictwo Chłopskie zwoływało wiece. W 1920 r. w Ljubljanie, na jednym ze zgromadzeń, z udziałem 20 tys. chłopów, uchwalono rezolucję, w której domagano się m.in. „ubezpieczenia rolników i robotników rolnych”. Żądania te zostały doręczone przez specjalną delegację rządowi w Belgradzie³⁷. Niezależne Słoweńskie Stronnictwo Chłopskie miało już wielu członków, ale jak pisał J. Gójski: „nie posiadało sprecyzowanej ideologii”. W opracowaniu jego programu brali udział Gustaw Privz – prezes Towarzystwa Rolniczego w Ljubljanie i Bogusław Stalicki – agrarysta z Czechosłowacji.

W 1920 r. otwarto sekretariaty Niezależnej Słoweńskiej Partii Chłopskiej w Celju i w Mariborze. W sierpniu 1920 r., w okresie kampanii wyborczej do

³⁵ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny chargé d'affaires..., s. 25–27; D.T. Lubaczewski, *Jugosławia...*, s. 105–109.

³⁶ J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 45.

³⁷ *Slovenska kronika...*, s. 316; J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 45.

Skupštiny, odbył się kolejny zjazd partii, na którym potwierdzono jej hasła programowe i zobowiązano do ich realizacji kandydatów do parlamentu³⁸. Na terenie Słowenii odbywały się wielkie wiece chłopskie, m.in. w Bled, 10 września 1920 r., z udziałem 10 tys. chłopów. Wobec wprowadzenia wymogu wykształcenia wyższego posłów, musiano sięgać do inteligencji, „by [partia – przyp. R.T.] nie straciła swoich mandatów”. Jak pisał J. Gójski: „dzięki temu zyskano przy wyborach 33750 głosów, otrzymując 8 mandatów. Spośród inteligentów weszli do parlamentu Ivan Pucelji – polityk i pisarz, dr Janko Rojer, dr B. Voszjak, Ivan Mermolijce. Przedstawiciele Slovenskiej Kmetkiej Stranki przystąpili do klubu parlamentarnego posłów chłopskich (Saves Zemlirodnika). Jego prezesem został Serb Wojslav Lazić, a stan osobowy wynosił 28, w tym: 14 z Serbii, 3 z Dalmacji, 8 ze Słowenii i 1 z Wojwodiny³⁹.”

Dość silną pozycję zdobyły też ugrupowania chłopskie w Serbii i wśród Serbów zamieszkałych w krajach wchodzących w skład Królestwa SHS. Król poparł żądania Związku Rolniczego (Saves Zemlirodnika) dotyczące reformy rolnej. Jak zauważył J. Gójski w roku 1919 został wydany manifest króla do chłopów o tym, że ziemia zostanie rozdana tym, którzy są z nią organicznie związani. Reforma rolna z 1919–1921 została uchwalona w myśl programu i życzeń stronnictwa. W skali Królestwa SHS ok. 2,1 ml ha ziemi w ramach reformy rolnej przydzielono ok. 700 tys. rodzin chłopskich⁴⁰.

W 1920 r. Związek Rolniczy zdobył w wyborach ponad 100 tys. głosów. Wprowadził do parlamentu: z Serbii – 14 posłów, z Bośni i Hercegowiny – 12 posłów, z Dalmacji – 3 posłów⁴¹. W sumie więc partie chłopskie wprowadziły 95 przedstawicieli do 419-osobowego parlamentu Królestwa SHS. Najsilniejszym ugrupowaniem chłopskim była Chłopska Partia Chorwacka z 50-osobową reprezentacją. Na drugim miejscu znalazł się Związek Rolniczy, skupiający chłopów serbskich i innych narodowości z Serbii, Bośni i Hercegowiny, Dalmacji, Słowenii i Wojwodiny⁴².

³⁸ *Organizacijski red in program Slovenske Kmetke Stranke. Sprejet na ustanownem občnem zboru v Celju dne 2 maja 1926*, Ljubljana 1926, s. 2–3.

³⁹ J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 45; *Slovenska kronika...*, s. 316; AAN, MSZ, sygn. 5982, *Stosunki wewnętrzne...*, XII 1920, s. 8; J. Pervošek, M. Stiplovšek, *Volja po slovenski državnosti v letih 1918–1941*, [w:] *Od sanj do resničnosti. Rozvoj Slovenske državnosti*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana 2001, s. 100–101.

⁴⁰ J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 45; J. Demetrović, *Agrarna reforma i Demokratska stranka. Sve uredbe i naredbe o agrarnoj reformi u Jugoslaviji*, Sekretarijat Demokrat. Stranke, Zagreb 1920, s. 12–34; J. Tobjasz, *Rolnictwo w Jugostawii. Problemy geograficzno-ekonomiczne*, Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1961, s. 53; W. Szulc, *dz. cyt.*, s. 79–82, 38–99; A.K. Rose, *Reformy rolne w Europie Środkowej po wojnie światowej: (zarys ustawodawstwa, wydanego w przedmiocie przebudowy ustroju rolnego w Niemczech, w Czechosłowacji, w Austrii, na Węgrzech, w Rumunji, w Estonji, na Litwie i w Łotwie)*, Ministerstwo Reform Rolnych, Warszawa 1925, s. 7–9.

⁴¹ J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 41; W. Walkiewicz, *Jugostawia. Byt...*, s. 53–54; AAN, MSZ, sygn. 5982, *Stosunki wewnętrzne...*, XII 1920, s. 8–9.

⁴² Tamże, s. 8–9.

Podobnie jak w wielu krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Czechosłowacja), Królestwo SHS dołączyło do państw, gdzie reprezentanci chłopów stanowili blisko ¼ składu parlamentu i stali się ważnym czynnikiem w jego życiu politycznym.

Tabela 4

Ogólny wynik wyborów w Królestwie SHS z dnia 28 XI 1920 r.

Nazwa partii	Liczba mandatów
Demokraci	93
Radykałowie	93
Komuniści	58
Partia Radicia	50
Muzułmanie	27
Klerykałowie	23
Chłopska (Serbska)	15
Zjednoczenie Chorwackie	11
Mniejsze partie	49
Razem	419

Źródło: AAN, MSZ, sygn. 5982, Stosunki wewnętrzne w Królestwie SHS, XII 1920, s. 8.

5. Stosunek ludowców chorwackich do centralistycznej wizji Królestwa SHS

Po wyborach do parlamentu z 1920 r. na czoło ruchu chłopskiego w Królestwie SHS wysunęła się Chorwacka Partia Chłopska. Jej przywódca, pewny swojej pozycji na scenie politycznej, postanowił walczyć o republikański, federacyjny i chłopski kształt Królestwa SHS. Zdecydował się bojkotować Konstytuante pracującą nad konstytucją, przez co: „wpływy S. Radicia i jego ugrupowania uległy chwilowemu osłabieniu”. Przez wycofanie się z Konstytuanty Radić pozbawił się „wpływu na przebieg dyskusji w komisji konstytucyjnej”. Projekt zorganizowania wokół siebie „bloku opozycyjnego”, który pozwoliłby mu na zdobycie rozstrzygającego wpływu w Konstytuancie „spełził na niczym”⁴³. Inne partie polityczne, w tym przede wszystkim procentralistyczna Partia Demokratyczna i Partia Radykalna, wsparte przez mniejsze partie, w tym Partię Klerykalną ze Słowenii, zdobyły większość konstytucyjną. W tej sytuacji S. Radić przedstawił własny projekt konstytucji o charakterze republikańskim, ale nie uzyskał poparcia innych sił politycznych. Wszedł wówczas w sojusz z Serbską Partią Republikańską, niemającą wpływów, ale wspierającą go w walce o republikę i federacyjny kształt państwa.

W marcu 1921 r. S. Radić wystosował memoriał do księcia regenta Aleksandra, ogłoszony w gazecie „Dom” i belgradzkiej „Prawdzie”. Oba pisma z tej przyczyny zostały natychmiast skonfiskowane. W nocy, S. Radić jako

⁴³ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 21 z 9 III 1921, s. 137–138.

reprezentant narodu chorwackiego, pisał nie jako do księcia regenta i swojego monarchy – jak zanotował polski dyplomata – „lecz jako do głównego dowodzącego siłą zbrojną, która okupowała wolną Chorwację”. Polityk żądał od księcia regenta „zaprzestania gwałtów ze strony wojska, które czynią niemożliwą wszelką akcję cywilną ze strony władz państwowych”. W memoriale Radić pisał o biciu „Republikanów Chorwatów”, o stosowaniu bezprawnej cenzury prasy, aresztowaniach itd. Stwierdzał także: „nieważność adresu dawnej Rady Narodowej Chorwackiej z grudnia 1918 r., na zasadzie którego nastąpiło zjednoczenie Chorwacji z Serbią”. Uzasadniał dalej, że: „Rada ta nie miała praw zwierzchniczych, a w szczególności nie była przez naród upoważniona do przeniesienia swej władzy na kogo drugiego”. Radić zarzucał księciu, że: „serbska monarchia narzucona została wbrew woli narodowi chorwackiemu”. Dalej protestował przeciwko uchwałom komisji konstytucyjnej, w myśl których Chorwacja miała być: „rozparcelowana pod względem państwowo-prawnym, czego nie śmieli zrobić ani Turcy, ani Niemcy, ani też Węgrzy”. Podkreślał, że: „Chorwacja musi pozostać integralną republiką, a siła, którą rząd obecnie narzuca Chorwatom, wywoła jedynie ogólną nienawiść do Serbów”.

Memoriał przygotowany przez dr. S. Radicia podpisany został przez 48 delegatów, reprezentujących 8 żupanji chorwackich i okręg zagrzebski⁴⁴. Dokument został przyjęty z „oburzeniem” przez stronnictwa rządowe. Domagano się „rozprawienia się” z dr. S. Radiciem tak, jak z komunistami. W tej sytuacji obserwatorzy zagraniczni, w tym polscy, podkreślali, że Królestwo SHS trwało tylko „dzięki silnemu wojsku”⁴⁵.

Mimo działań S. Radicia obóz rządowy zdołał uchwalić konstytucję, dzięki zręcznej polityce premiera dr. Nikoli Pašića i marszałka Skupštiny dr. Otokara Ribara. Stało się to w dniu 28 czerwca 1921 r., w rocznicę pobicia księcia Lazara przez Turków na Kosowym Polu. W czasie głosowania w parlamencie na 419 posłów do Konstytuanty, 223 było za jej przyjęciem⁴⁶. Konstytucja widowdańska utrwaliła centralistyczny kształt państwa i jej monarchiczny ustrój, z silną administracją i wojskiem oraz policją. Prasa Królestwa SHS, głównie gazety serbskie, „radośnie” powitały przyjęcie ustawy zasadniczej. Gazety słoweńskie dość życzliwie podawały ten fakt, natomiast chorwackie (opozycja) zajęły wrogie stanowisko, pisząc o gwałceniu narodu chorwackiego. Polski obserwator uważał, że „Chorwaci wkrótce pogodzą się z tym faktem”. Rząd centralny bowiem: „mając teraz ustawę w ręce może z czystym sumieniem, na podstawie prawa, z całą energią tępić wszelkie ruchy republikańskie i separatystyczne, a że ma ten zamiar, pokazuje dokładnie nowo wzniesiona ustawa o pracy i porządku”. W dokumencie tym planowano poważnie ograniczyć

⁴⁴ S. Radić, *Politički...*, s. 257–265; I. Perić, *Stjepan...*, s. 336–340.

⁴⁵ AAN, MSZ, sygn. 5982, Raport polityczny nr 3, Poselstwo Polskie w Belgradzie, 11 III 1921, s. 96–97.

⁴⁶ W. Walkiewicz, *Jugosławia. Byt...*, s. 55–57; H. Matković, *Povijest Jugoslavije...*, s. 93–100.

swobody polityczne, karać tych, którzy podważali monarchiczny i centralistyczny kształt Królestwa SHS⁴⁷.

6. Walka S. Radića i jego zwolenników o „chłopską republikę”

Dr S. Radić nie złożył broni. W czerwcu 1921 r. świętował 50. rocznicę swoich urodzin, co było okazją do obchodów, zgromadzeń i wieców ku jego czci. Wówczas to, do partii podkreślającej swój klasowy charakter, zbliżyła się spora grupa inteligencji, która dotychczas nie przyznawała się otwarcie do współdziałania z Radićem. Wsparły go nawet kręgi arystokracji chorwackiej. Polski dyplomata uważał, że taką sytuację: „dało się wytłumaczyć tylko ogromnym rozjątrzeniem narodowych uczuć chorwackich”⁴⁸.

Radić rozpoczął szeroką kampanię w obronie swojej wizji państwa SHS. W grudniu 1921 r., podczas jednego z wieców, z udziałem 30 tys. chłopów, przedstawił swój program polityczny. Podkreślił, że jego celem było zbudowanie republiki. Uważał, że odniesione przez jego partię zwycięstwo w wyborach 28 listopada 1920 r. upoważniało go do takich działań. Poprzez ten sukces: „cośmy chcieli zniszczyć, zniszczyliśmy; zniszczyliśmy tyranię królewską i rząd batów i to osiągnęliśmy przed oczyma Europy. Chorwaci, Słowacy, Serbowie i Bułgarzy muszą wiedzieć o tym, że naród chłopski w Chorwacji 28 listopada swobodnie wyraził swoją wolę za neutralną chorwacko-chłopską republiką w międzynarodowych przyznanych granicach południowych Słowian”⁴⁹. S. Radić sądził, że zwycięstwo wyborcze potwierdziło, że: „nie jesteśmy więcej tylko pracownikami politycznymi, jesteśmy zwycięzcami, którzy 16 lat uczciwie pracowali, wygraliśmy bitwę przeciwko przemocy i politycznej nieznajomości”. Dalej stwierdził, że: „te pańskie kłamstwa garbate, krzywe, które nie idą, tylko się czołgają, naród poznał jako kłamstwo. Tego naród nie lubi”⁵⁰. Przyczyniło się to do zwycięstwa jego partii w Chorwacji.

W dalszej części swojej mowy dr S. Radić powiedział, że: „to zgromadzenie oznacza oswobodzenie chorwackiego narodu i następnie [powstanie – przyp. R.T.] republiki. Dla nas ona nie jest więcej próżnym frazesem, ona oznacza człowieczeństwo, bez którego każdy naród jest jak gdyby orzech bez ziarna, ona

⁴⁷ AAN, MSZ, sygn. 5983, Raport Attache Wojskowego w Belgradzie, 22 VII 1921, s. 83–84; D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 331–333.

⁴⁸ AAN, MSZ, sygn. 5983, Raport polityczny nr 27, 18 VI 1921, s. 38–39; S. Radić, *Politički...*, s. 37–39; Z. Radelić, *Hrvatska Seljačka Stranka 1941–1950*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1996, s. 11–12.

⁴⁹ AAN, MSZ, sygn. 5983, Relacja ze zgromadzenia ChPCh w XII 1921, s. 332.

⁵⁰ T. Cipek, *Ideja hrvatske države u političkoj misli Stjepana Radića*, Alinea, Zagreb 2001, s. 2–3; I. Perić, *Stjepan...*, s. 350–354; AAN, MSZ, sygn. 5983, Relacja ze zgromadzenia..., s. 332.

oznacza dla wszystkich sprawiedliwość. Nie możemy być jednakowo majątni, ale możemy być jednakowo uczciwi”⁵¹.

Dr S. Radić zapowiedział zgromadzonym chłopom, że republika oznacza równe prawa dla nich. Według niego należało zbudować republikę: „aby chłop był swobodnym w domu, aby miał uporządkowaną wieś, aby był gospodarzem w swej gminie, aby kontrolował pracę w powiecie i pracę rządu; on powinien kontrolować, bo wrona wronie oka nie wykole”. W republice chłopci, mając pełne prawa, nie będą kontrolowani przez „panów”. Radić mówił swoim wyborcom i zwolennikom, że: „chłop ma prawo i obowiązek załatwiać wszystkie czynności bez czyjejkolwiek kontroli we wszystkim i wszędzie. Na czym on się nie rozumie – inżynieria i finanse – ma uważać, aby czynności spełniano. Nie jesteśmy wszyscy szewcami, a jesteśmy obuci; nie jesteśmy krawcami, a jesteśmy ubrani. Idziemy do majstra, zamówimy, co nam trzeba, jak nie jest dobre, nie przyjmujemy”.

Radić zapowiadał opublikowanie ważnych dokumentów, które miały wyjaśnić członkom ChPCh obraz republiki. Zapowiedział, że: „każdy chłop Chorwat zostanie gospodarzem u siebie, a zostaniemy braćmi jak nimi jesteśmy”. Przekonywał, że: „sprawiedliwa nasza polityka nie zmieniła się, stoimy na stanowisku, że wszyscy Słoweńcy, Chorwaci, Serbowie i Bułgarzy są jedną narodową całością, i że musimy w swych granicach, które są prawidłowe, z wyjątkiem tychże w stosunku do Włoch, stworzyć wspólną neutralną chłopską republikę”. Radić uważał, że podstawową przeszkodą było to, że: „nieszczęśliwi i nierozumni panowie oddali bez pytania was, pod całą władzę dynastii wprowadzie narodowej, ale której my nie chcemy, ponieważ jesteśmy republikanami”⁵².

Radić przekonywał, że od listopada 1918 r. Chorwacja była „niezawisłym państwem”, a od 28 listopada 1920 r. „jest prawnie chłopską republiką”, bo wieś chorwacka gremialnie za takim programem głosowała. Zauważył jednak równocześnie, że w rzeczywistości: „tu panuje serbski król i jego ministrowie i teraz nie zamyślamy zwalić siłą tę władzę, ponieważ lubimy spokój”.

Radić wskazał wówczas księciu regentowi Aleksandrowi, by ten zwrócił uwagę: „co znaczy jak 240000 żyłastych rąk wrzuci gumowe gałki” [gałki używane przy wyborach – przyp. R.T.], że w ten sposób „pozbędzie się pańskich rządów”. Przywódca ChPCh stwierdził, że: „o ile tego nie zrozumie ani on [tj. księżę regent – przyp. R.T.], ani jego ministrowie, ani pańskie stronnictwa, może będziemy zmuszeni, że te same żyłaste ręce zamiast gumowych kul użyją ostrych. Jesteśmy przeciwnikami rewolucji, ale może się zdarzyć, że 4 miliony Chorwatów będą do niej zmuszonych”⁵³. Groził więc buntem i wojną. Oskarżył władze Królestwa i rząd, że oddały „chorwackie Pomorze” Włochom. Ogłosił

⁵¹ I. Perić, *Stjepan...*, s. 350–354; AAN, MSZ, sygn. 5983, Relacja ze zgromadzenia..., s. 332.

⁵² J. Gójski, *dz. cyt.*, s. 51–52; M. Podolak, *System polityczny Chorwacji*, [w:] *Systemy polityczne państw bałkańskich*, red. T. Bichta, M. Podolak, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2012, s. 161; S. Radić, *Politički...*, s. 266–284.

⁵³ I. Perić, *Stjepan...*, s. 350–354; AAN, MSZ, sygn. 5983, Relacja ze zgromadzenia..., Mowa dr. S. Radića.

wówczas, że od tego momentu jego ugrupowanie nazywać się będzie Chorwacka Chłopska Partia Republikańska. Przypomniał, że: „naszym państwem jest niezawisłe państwo chorwackie, które nigdy nie było pobitym. Jesteśmy w ogromnej większości republikanami, ale jesteśmy przeciwnikami każdego kroku, czynu lub słowa, którym burzyliśmy obecny stan, ponieważ wierzymy w świadomość słowiańskiego narodu”. Polityk zapowiedział, że państwo chorwackie o takim kształcie zostanie powołane „ustawową drogą”⁵⁴.

Podczas tego wiecu odśpiewano hymn Chorwacji *Ljepa Naša Domovina*. Zatwierdzono nową nazwę partii – Chorwacka Republikańska Partia Chłopska. Dla celów wyborczych zalecano używać nazwy – Chorwackie Stronnictwo Chłopskie Radicia, aby odróżniać je od innych, też chłopskich, ale służących „panom”. Zebrani posłowie złożyli przysięgę: „My, wszyscy Narodowi Posłowie w Bańskiej Chorwacji, wybrani 28 listopada 1920 r. na podstawie programu Chorwackiego Republikańskiego Chłopskiego Stronnictwa, przysięgamy przed Bogiem i chorwackim narodem, że będziemy pracować całą duszą, sercem i umiejętnością nad tym, aby naszą świętą i kochaną Chorwacją urządzić na podstawie prawa samostanowienia, a w porozumieniu z innymi Słowianami, jako chłopską republikę w granicach międzynarodowo przyznanych, aby w niej stworzyć sprawiedliwość dla wszystkich stanów, a dla stanu chłopskiego zupełne prawa chłopskie według programu i pracy Chorwackiego Republikańskiego Chłopskiego Stronnictwa. Tak nam dopomóż Bóg”.

Podobną przysięgę złożyło 30 tys. zebranych chłopów: „My, obecni członkowie Chorwackiego Republikańskiego Chłopskiego Stronnictwa, w imieniu 240 tys. wyborców, którzy w Bańskiej Chorwacji wybrali republikańską większość, przysięgamy przed świętymi cieniami swoich pradziadów i przed przyszłym pokoleniem, że będziemy pracować uczciwie i nieustraszenie na podstawie prawa samostanowienia, a w sprawiedliwym porozumieniu z południowymi Słowianami nad tym, aby jako bez wątpienia większość, w Chorwacji urządzić swoją kochaną ojczyznę jako neutralną chorwacką republikę w międzynarodowych granicach południowych Słowian, i aby w tej neutralnej chłopskiej republice powołać do życia program naszej partii. Tak nam dopomóż Bóg”⁵⁵.

Podczas tego wiecu uchwalono także rezolucję, dotyczącą działalności Konstytuanty Królestwa SHS. Stwierdzono w niej: „My, przedstawiciele narodu, członkowie Chorwackiej Chłopskiej Republikańskiej Partii, jako większość w bańskiej Chorwacji, na podstawie prawa samostanowienia i stosownie do politycznego doświadczenia kulturalnych narodów żądamy, aby Konstytuantę uważano tylko jako takie Zgromadzenie Narodowe, które nie może być rozwiązane, i które posiada bezsprzeczne prawo rozstrzygania, czy chce republikę czy monarchię, ochronione od samowoli rządu. Oświadczamy, że jako

⁵⁴ D. Pavličević, *dz. cyt.*, s. 333–335; *Radić Stjepan – političar i pisac (11 VII 1871–8 VIII 1918)*, [w:] *Enciklopedija Slovenije*, t. 4, Ljubljana 1990, s. 719–720; *Temeljni nauk ili program Hrvatske Republikańske Seljačke Stranke (HRSS)*, Dom, Zagreb 1922, s. 2–10.

⁵⁵ AAN, MSZ, sygn. 5983, Relacja ze zgromadzenia..., s. 335–336.

przedstawiciele niezawisłego państwa chorwackiego, które uważamy za republikę, możemy brać udział tylko w takiej Konstytuancie, w której nie ma majoryzacji, tj. w której nie będzie się przegłosowywać Słoweńców, Chorwatów i Serbów, lecz w której będzie się podejmować rezolucje i ustawy za wspólnym porozumieniem”. W rezolucji tej także protestowano „przeciwko żądaniom królewskiego rządu, że naprzód musi złożyć przysięgę królowi”. Widziano w tym akcie: „gwałt, że narodowi posłowie muszą robić to, co rząd chce. Oczekujemy, że wszystkie te znamiona Konstytuanty będą przyjęte przez większość posłów dzisiejszego Państwa SHS”⁵⁶.

Podczas zgromadzenia Radić przekonywał zebranych, że: „naród musi się sam wypowiedzieć, czy forma rządu ma być republikańska czy monarchistyczna, ani jeden minister, ani regent nie ma prawa posłów tych nie uznać, których posłał naród. Chorwacki naród i jego zastępcy są na to, ażeby w porozumieniu z rządem państwo republikańskie chorwackie urządzić. A władza serbska ma się skończyć”. Polityk zapowiedział, że jeżeli serbscy posłowie zechcą podjąć pertraktacje i nikt nie będzie posłów chorwackich rozpędzał, to on i jego współpracownicy na taką konferencję pojedą. Radić domagał się uznania faktu, że Chorwacka Chłopska Partia ma prawo objąć samodzielne rządy w Bańskiej Chorwacji i to w taki sposób, że serbski rząd w Belgradzie ma przyznać dla Chorwacji Samoistny Sabor (parlament), w którym [posłowie – przyp. R.T.] mają między sobą wybrać Bana lub Prezydenta Republiki i sami rządzić”.

Przywódca chłopów chorwackich domagał się wycofania wojsk serbskich i zapowiedział, że: „gdy tego nie zrobicie, nasza cierpliwość nie wiadomo jak długo będzie trwała, a kiedy siła zacznie rozmawiać – co będzie tylko ostatecznością – to wtedy nastanie czas, który będzie piekłem dla nas i dla was”⁵⁷. Postawa taka potęgowała w kręgach serbskich nienawiść do Radicia i chęć rozprawienia się z nim, jako przeciwnikiem monarchii i państwa centralistycznego. Jako agrarysta, polityk ten był przekonany, że chłopci dojrzeli do samodzielnego sprawowania władzy w Chorwacji. Nie miał wątpliwości, że zbudują republikę, a monarchia jako urząd zostanie zniesiona. Zgromadzenie poparło S. Radicia i jego republikański program⁵⁸.

Lider chłopów usiłował także przenieść sprawę niepodległości Chorwacji, federacyjnego kształtu państwa SHS, na arenę międzynarodową. Niestety zabiegi te nie przyniosły rezultatu. Na tym forum postrzegano go jako awanturnika i burzyciela z trudem zbudowanego na Bałkanach porządku. Opinia światowa, w tym Liga Narodów, nie poparła żądań chorwackich⁵⁹.

⁵⁶ Tamże, s. 336.

⁵⁷ Tamże, s. 337–338.

⁵⁸ A. Berberih-Slana, *Stjepan Radić in republikansko gibanje v Sloveniji. Od nastanka Kraljevine SHS do volitev v Narodno skupščino leta 1923*, „Prispevki za novejšo zgodovino”, 2005, z. 1, s. 37–60; M. Tanty, *dz. cyt.*, s. 176–179.

⁵⁹ J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Słowianie południowi i zachodni VI–XX wiek*, Książka i Wiedza, Warszawa 2005, s. 552–555; AAN, MSZ, sygn. 5985, Raport polityczny nr 50 konsula RP w Zagrzebiu, 21 III 1922, s. 174.

Croatian agrarians in the fight for freedom and democratic-rural and federation shape of the Kingdom of Serbs, Croats, Slovenes (1904–1922)

The article presents the circumstances of the creation, at the beginning of the twentieth century, of the Croatian Peasants Party. It emphasizes that its founders, and then leaders, Dr Stepan Radić and his brother Antun Radić, were part of the group of prominent representatives of the peasant class, who, having obtained an education and a higher position in life did not forget the social stratum from which they came and decided to gain for that class an appropriate position in society and the nation. The Radić brothers together with their colleagues, including Dr Vladko Maciek, entered the inner circle of the leaders of peasant Central Eastern and Southern Europe that were embarking on such a plan. Dr S. Radić became an distinguished leader and the political ideologue of the peasant movement in this part of Europe, along with Antonin Svehla from the Czech Republic, Dr Milan Hodza from Slovakia, Alexander Stamboliyski from Bulgaria, Wincenty Witos from Poland and Dr Iuliu Maniu from Romania. The article focuses on the struggle of Dr S. Radić, as the leader of the Croatian Peasant Party, for the democratic, federal and just shape of the Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes in 1918–1922. Dr S. Radić and his Croatian Peasants Party had a significant impact on improving the political and economic situation of Croatian peasants, and also that of Serbian and Slovenian peasants, in this newly created Kingdom of the South Slavs.